

УДК 94(477)(092)''19''

DOI: 10.24919/2312-2595.6/48.228478

Вікторія ТЕЛЬВАК

кандидатка історичних наук, доцентка кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, м. Дрогобич, Україна, індекс 82100 (viktoriatelvak75@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4671-743X>

ResearcherID: <https://publons.com/researcher/3026747/viktoria-telvak/>

Сергій КОРНОВЕНКО

доктор історичних наук, професор кафедри інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, бульвар Шевченка, 81, м. Черкаси, Україна, індекс 18031 (s-kornovenko@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6268-2321>

ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/U-4291-2018>

Бібліографічний опис статті: Тельвак, В., & Корновенко, С. (2021).

«У нас уся надія, вся сила тільки в селянському, мужицькому народі»: аграристський дискурс дореволюційної публіцистики М. Грушевського. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія, 6/48*, 180–198. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.6/48.228478>.

**«У НАС УСЯ НАДІЯ, ВСЯ СИЛА ТІЛЬКИ
В СЕЛЯНСЬКОМУ, МУЖИЦЬКОМУ НАРОДІ»:
АГРАРИСТСЬКИЙ ДИСКУРС ДОРЕВОЛЮЦІЙНОЇ
ПУБЛІЦИСТИКИ М. ГРУШЕВСЬКОГО¹**

Анотація. Мета дослідження полягає у всебічному осмисленні аграристського дискурсу дореволюційної публіцистики

© Вікторія Тельвак, Сергій Корновенко, 2021

¹ Стаття містить результати досліджень, проведених за грантом Національного фонду досліджень України «Аграризм: селяноцентричний феномен Української революції 1917–1921 рр.» (реєстраційний номер 2020.02/0120).

М. Грушевського. Методологічне підґрунтя становить міждисциплінарний підхід. Особливий акцент зроблено на структурно-функціональному системному аналізі історіографічних фактів та методі критичного аналізу документального матеріалу. Наукова новизна статті полягає у спробі комплексного аналізу селянознавчих сюжетів публіцистики М. Грушевського кінця XIX – початку XX ст. Висновки. Проведений історіографічний аналіз показав, що дореволюційна публіцистика М. Грушевського мала виразний селяноцентричний характер, спрямований на осмислення найбільш важливих для народного життя проблем. В своїх різнопланових текстах учений виступає як проникливий оглядач всіх аспектів життя селян по обидва боки Збруча. Цей всебічний аналіз давав йому аргументи для численних громадсько-культурних ініціатив (українізація народної школи, проведення аграрної реформи, започаткування орієнтованих на селянську аудиторію видавничих проєктів та ін.), покликаних вирвати українського селянина із замкнутого кола патріархальних традицій і феодальних заборон, спрямувавши второваною західними сусідами дорогою модернізації. При цьому у вічі впадає довірливий і серйозний тон історика у зверненнях до свого селянського читача, намагання лише в діалозі з ним визначати майбутнє народу. Завдяки такій селяноорієнтованій риторичі, ідеї М. Грушевського мали чималий вплив на українство його часу та значною мірою стали підставою для аграрного законодавства у роки Визвольних змагань.

Ключові слова: М. Грушевський; суспільно-політична публіцистика; аграристський дискурс; українське селянство; рецепція.

Viktoria TELVAK

PhD (History), Associate Professor, Department of World History and Special Historical Disciplines, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 24, Ivan Franko Str., Drohobych, Ukraine, postal code 82100 (viktoriatelvak75@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4671-743X>

ResearcherID: <https://publons.com/researcher/3026747/viktoria-telvak/>

Serhii KORNOVENKO

PhD hab. (History), Professor, Department of Intellectual Property and Civil Law Disciplines, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, 81, T. Shevchenko Boulevard, Cherkasy, Ukraine, postal code 18031 (s-kornovenko@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6268-2321>ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/U-4291-2018>

To cite this article: Telvak, V., & Kornovenko, S. (2021). «U nas usia nadiia, vsia syla tilky v selianskomu, muzhytskomu narodi»: ahrarystskyi dyskurs dorevoliutsiinoi publitsystyky M. Hrushevskoho ["Peasantry is our hope and strength": the agrarian discourse of pre-revolutionary journalism of M. Hrushevsky]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Serii Istorii – Problems of Humanities. History Series: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University*, 6/48, 180–198. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.6/48.228478> [in Ukrainian].

"PEASANTRY IS OUR HOPE AND STRENGTH": THE AGRARIAN DISCOURSE OF PRE-REVOLUTIONARY JOURNALISM OF M. HRUSHEVSKY

Summary. *The purpose of the research is to comprehensively analyse the agrarian discourse of pre-revolutionary journalism of M. Hrushevsky. The methodological basis is an interdisciplinary approach with particular emphasis on the structural-functional systematic analysis of historiographical facts and the method of critical analysis of documentary material. The scientific novelty of the article lies in the attempt to comprehensively analyse M. Hrushevsky's appeal to peasantry in his journalism of the late XIX – early XX centuries.*

Conclusions. *The conducted historiographical analysis has shown that the pre-revolutionary journalism of M. Hrushevsky focused on peasants and the most important problems of their lives. In his various texts, the scholar reveals himself as an insightful observer of all aspects of peasant life on both sides of Zbruch. This comprehensive analysis provided Hrushevsky with arguments for numerous socio-cultural initiatives (Ukrainization of the public school, agrarian reform, the launch of projects aimed at the peasant audience, etc.) designed break the vicious circle of patriarchal traditions and feudal prohibitions and guide peasants towards modernization. At the same time, the trusting and serious tone of the historian in his appeals to his reader, his encouragement take destiny into their hands make Hrushevsky's writing style so distinct. Due to such peasant-oriented rhetoric, M. Hrushevsky's ideas had a significant impact on the Ukrainians of his*

time and largely became the basis for agricultural legislation during the War for independence.

Key words: *M. Hrushevsky; socio-political journalism; agrarian discourse; Ukrainian peasantry; perception.*

Постановка проблеми. Публіцистична спадщина Михайла Грушевського – доволі добре вивчена на сьогодні частина його різнопланової творчості. Свідченням цього є дисертаційні та монографічні праці, як і чимала кількість статейних публікацій. Водночас опрацьовуючи численні сюжети й проблеми публіцистичного доробку вченого, дослідники невинувато мало звертають увагу на концептуальний вимір питання, тобто на ті провідні світоглядні ідеї, що визначали змістові акценти текстів Грушевського-журналіста. Чи не найбільше в цьому плані згадується про соборницький нерв творчості історика, що структурував всю його діяльність – як наукову, так і громадську.

Цілком поділяючи таке розуміння, звернемо увагу на потребу з'ясування інших світоглядних домінантів національного служіння М. Грушевського. Так, при опрацюванні його громадських дописів у вічі впадає значна зануреність у найрізноманітніші аспекти селянської проблематики. Численність, різноплановість і полісюжетність цих текстів дає підставу говорити про свідоме конструювання ученим власної аграристської моделі, що є цілком незауваженою проблемою у грушевськознавстві. Натомість важливість її осмислення безсумнівна з огляду на лідерство автора «Історії України-Руси» в тогочасному українському русі та популярність його ідей серед широкого загалу симпатиків і опонентів. Опрацювання цієї складної проблеми вважаємо за доречне розпочати зі з'ясування селянознавчих акцентів публіцистики М. Грушевського кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Аналіз джерел і останніх досліджень. Джерельну основу нашої розвідки склали різнопланові публіцистичні праці М. Грушевського кінця ХІХ – початку ХХ ст., в яких обговорюється селянська проблематика. Всі ці тексти вченого на сьогодні перевидано у перших трьох томах академічного зібрання його творів. Серед найбільш вартісних спеціальних історіографічних опрацювань згадаємо вдалу спробу з'ясування Віталієм Масненком селянознавчих сюжетів історіографічної спадщини М. Грушев-

ського (Масненко, 2004) та дослідження Світланою Паньковою (Панькова, 2004–2005) і Віталієм Тельваком (Тельвак, 2018; Тельвак & Журавльов, 2020) селянських видавничих проєктів історика. Втім, у цих та інших опрацюваннях практично обійдена увагою проблема селянознавчої складової громадської публіцистики вченого, що й зумовило актуальність нашої розвідки.

Метою статті є осмислення аграристського дискурсу до революційної публіцистики М. Грушевського.

Виклад основного матеріалу. З'ясовуючи генезу селянознавчих зацікавлень М. Грушевського, вкажемо на домінуючі впливи при формуванні його світогляду популярної серед українських інтелектуалів ХІХ ст. народницької ідеології. Її видатними теоретиками були як авторитетні для вченого творці академічного українознавства Микола Костомаров та Михайло Максимович, так і його безпосередні київські вчителі Володимир Антонович і Олександр Кониський. Зрештою, сам історик у зрілому віці зізнавався, що «коли я піввіку пізніше брав сміливість договорювати сі тези до останнього слова [...] я тільки називав поіменно ті тези, ті погляди, ті зіставлення, які давав сей наш перший ректор [М. Максимович]» (Грушевський, 1984, с. 138). Цілков поділяючи переконання вчителів, М. Грушевський в інавгураційній лекції у Львівському університеті на початку жовтня 1894 р. наголошував: «Народ, маса народна зв'язує їх [періоди української історії] в одну цілість, і єсть, і повинний бути альфою і омегою історичної розвідки. Він – з своїми ідеалами й змаганнями, з своєю боротьбою, поспіхом і помилками – єсть єдиний герой історії. Зрозуміти його стан економічний, культурний, духовий, його пригоди, його бажання й ідеали – єсть мета нашої історії» (Грушевський, 2002а, с. 73).

Відповідно до цієї історіософської максими М. Грушевський конструював не тільки історіографічний дискурс, але й свою громадську працю, найбільш яскравим проявом якої була саме публіцистика. На її сторінках учений неодноразово заявляв, що категорія «селянство» є ключовою для розуміння логіки розгортання українського модерного руху. Так, виступаючи 1 листопада 1898 р. на науковій академії, влаштованій з нагоди столітніх роковин відродження української літератури, М. Грушевський наголосив, що головною її ознакою стало намагання показати

українського селянина активним речником свого народу. «Коли люди, – пояснював історик, – [...] замість етнографічних студій [стали] пробувати вивести на сцені чи в книжці українського селянина і дати йому самому говорити за себе, – се рішило справу» (Грушевський, 2002d, с. 115). Поряд із літературою, фокусування на інтересах селянської верстви стало також маркером нової української історіографії, що її творцем був М. Костомаров: «З-за історії воєн і попечительних заходів власті починає виступати в його очах все виразніше сіра народна маса, об'єкт адміністративних попечень, видвигнений народниками на перший план як носитель дійсної правди народного життя, властитель безцінних скарбів народної творчості» (Грушевський, 2005h, с. 403).

Осмислюючи феномен українського селянства, М. Грушевський, як і належиться досліднику, насамперед змальовує його історичну еволюцію від одного із суспільних прошарків до чи не єдиного репрезентанта українства. Наслідуючи історіософську риторіку романтиків, М. Грушевський пише: «Після того як вищі верстви покинули свою народність, селянство стало основою в понятті української національності». З огляду на це, продовжує історик, «потреби й завдання українського селянства – се нині потреби й завдання українства» (Грушевський, 2002с, с. 458). В історії селянства ХІХ ст. учений цілком слушно виокремлює знакові для народу дати звільнення від кріпосницької залежності. Для української нації, твердить М. Грушевський, представленої мільйонами селянства з незначними купками півсвідомої інтелігенції, скасування кріпацтва відкривало перспективи поширення в народні маси освіти, культури, загальнолюдських і національних інтересів, що з часом призвело до помітних свідомісних зрушень. З огляду на це, наголошує вчений, без розкріпощення селянства «були б неможливі результати національного розвою, осягнені за сі п'ятдесят літ» (Грушевський, 2005а, с. 420).

Діагностуючи становище сучасного собі селянства, М. Грушевський вказує на певні особливості його життя в Австро-Угорській і Російській імперіях. Втім, незважаючи на ментальні, віровизнавчі та деякі господарські відмінності, вчений відготовує доволі подібні проблеми, що з ними щоденно був змушений стикатися український селянин по обидва боки Збруча. Вони були спричинені тим, що селянське населення українських теренів

здебільшого було малоземельним, економічно залежним від представників великого землеволодіння і перебувало під гнітом потрійного союзу – бюрократичної влади, привілейованого дворянства і великого землеволодіння. Таким чином, гніт національний посилювався гнітом економічним і культурною перевагою, а на всьому просторі української території національна проблема перепліталася нерозривно з соціально-політичною й економічною. Підсумовуючи ці спостереження, М. Грушевський наголошує: «Український елемент – це не лише окрема народність, це, значною мірою, окремих клас – клас дрібних сільських власників, який потребує соціально-політичних і економічних реформ уже хоча б для того, щоб здійснити ті громадянські й національні права, які вже визнані за ним на папері» (Грушевський, 2005е, с. 90).

Переводячи в практичну площину згадане переконання, М. Грушевський дедалі частіше береться за публіцистичне перо, пропонуючи для обговорення моделі багатьох реформ та обґрунтовуючи потребу їхнього якнайшвидшого втілення. Першими, за часом, такі ініціативи стосувалися галицьких земель. Потрапивши до конституційної Австро-Угорщини, вчений зустрівся там з доволі добре налагодженим українським громадським життям. Втім, на його переконання, лідери галицького політикуму все ж недостатньо уваги приділяли потребам свого селянства, котре складало, за підрахунками історика, 2 885 000 або 93,7 % всіх українців Дунайської монархії. Причини такого деякого легковаження інтересами селянства полягали в небажанні галицьких провідників надмірно загострювати конфлікт із господарями краю поляками. Йшлося про те, що більшість землі перебувала у руках представників польської шляхти. Таким чином, аграрне питання неодмінно набувало виразних рис міжнаціональної боротьби.

Майстерно володіючи пером публіциста та досконало орієнтуючись у проблемах генези польсько-українського протистояння в Галичині, М. Грушевський відстоював право українців на рівноправне з поляками управління краєм, зрілість культурних і політичних домагань співвітчизників. Оцінюючи характер польсько-українських взаємин, учений зазначав, що в умовах конституційної держави, якою була Австро-Угорщина, «Галичина стала пробним каменем для польсько-українських відносин». Система управління Галичиною, що склалася в ХІХ ст., в усьому супе-

речила національним інтересам українського населення. Завоювавши довір'я центрального австрійського уряду, польські шляхетські кола отримали край у своє повне і безконтрольне управління. У статтях, присвячених цій проблемі, вчений виділив три основні проблеми, навколо яких розгорталася польсько-українська конфронтація: аграрне питання, виборча реформа, проблема українізації народної освіти. Ці проблеми не були вирішені впродовж останніх десятиліть ХІХ ст., без розв'язання їх, як справедливо зазначав львівський професор, повноцінний культурно-національний розвиток українців Австро-Угорщини був неможливий.

В аспекті вирішення аграрного питання М. Грушевський ініціював створення державного земельного фонду шляхом викупу землі у великих землевласників і наділення з нього ділянками малоземельних селян. Це мало б, слушно зауважував він, не тільки піднести добробут більшості населення, але й помітно зменшити міжнаціональний антагонізм у краї. Не менш назрілою для українського публіциста була реформа виборчого законодавства у напрямку запровадження загального виборчого права, котре мало би прийти на зміну куріальному. Її реалізація, твердить М. Грушевський, дозволила би нарешті стати українцям дійсними господарями свого краю через суттєве збільшення представництва у місцевому парламенті. Реагуючи на закиди польських публіцистів про недостатню політичну культуру «руського хлопа», історик відзначив чималу громадську свідомість українських селян. Уважно стежачи за їхнім спротивом польській домінації, М. Грушевський наголосив, що «боротьба за загальне й пряме виборче право та вибори до парламенту виявили серед селянства, яке становить головну масу українського населення Австрії, таку політичну свідомість, такий організаційний такт, таке напруження громадської енергії, якого від "темного хлопа" ніхто б не сподівався ще зовсім недавно» (Грушевський, 2005е, с. 117).

Особливо ж актуальним для українського селянина, на переконання історика, було освітнє питання. Аналізуючи сучасний йому невідрадний стан галицького шкільництва, викликаний польським пануванням у всіх сферах життя, М. Грушевський апелює до законодавчої бази австрійської держави. Так, він нагадує своїм польським опонентам, що 19 параграф Конституції з 1867 р.

визнає рівноправність усіх мов у школі і гарантує право кожної національності в державі навчатися своєю рідною мовою (Грушевський, 2002b, с. 165). Втім, польська політична верхівка краю приймала щораз нові поправки до загальнодержавних законів, котрі фактично закріпили панівне становище польської мови і поляків в освітній сфері Галичини. Серед недоліків такого становища М. Грушевський найперше відзначає засилля, всупереч дидактичним вимогам, польських педагогів в сільських школах із переважаючим українським національним складом (Грушевський, 2005h, с. 393–394). В таких школах, аргументовано твердить учений, аналізуючи численні факти, польські вчителі займаються не стільки освітою дітей, скільки денационалізацією українського підростаючого покоління, вдаючись при цьому до цілком непедагогічних, а нерідко й відверто кримінальних учинків.

Вихід з такої складної для українців ситуації М. Грушевський бачив у закладанні приватних українських народних шкіл, твердячи, що «тих шкіл ніколи не матимемо забагато» (Грушевський, 2005с, с. 78). Закликаючи галицьке громадянство до матеріальних пожертв на цю шляхетну справу, учений переконував, що «сотворення національної школи являється одною з найсильніших запорук національного відродження» (Грушевський, 2005d, с. 69). При цьому історик закликав не стільки до формальної націоналізації народної школи – тобто введення в ній викладової української мови, скільки до пристосування всієї навчальної програми до «потреб української суспільності, її життя, її завдань і обставин».

Польські оглядачі громадської діяльності М. Грушевського безапеляційно негативно поставилися до його пропозицій полегшити життя українського селянина, оскільки це мало б відбутися коштом суттєвого обмеження польського «*prawa posiadania*». Вченому закидали політичну агітацію селян та навіть заклики до масового спротиву узвичаєним галицьким порядкам. Польська преса не соромилася навішувати на шанованого вченого ярлики «політичного дилетанта», «вождя наукового і політичного радикалізму галицьких русинів», «соціаліста з переконання» і, навіть, «гайдамацького заспівувача» (Тельвак, 2006).

Не меншою проникливістю й уважністю була позначена публіцистика М. Грушевського, присвячена осмисленню всіх

сторін життя наддніпрянського селянина. Як тільки в Російській імперії були проголошені конституційні свободи, вчений одразу занурився в політичне життя держави, пропонуючи рецепти вирішення багатьох назрілих для українства питань. Як і випадку з Галичиною, у фокусі адресованої російському читачеві публіцистики історика перебували проблеми селянства як найбільш численного виразника українства. Потребу їх вирішення помітно активізували події початку 1906 р., коли в Росії пройшли вибори до I Державної Думи. Як відомо, у Думі була створена Українська парламентська громада (УПГ), що нараховувала 45 депутатів. УПГ склали представники різних політичних поглядів і соціального статусу, але їх об'єднувало бажання поліпшити становище України. Більшість інтелігенції УПГ належало до партії кадетів, а значне число селян – до фракції «трудовиків». Тому, незважаючи на спільну національну платформу, консолідувати таку різношерсту парламентську громаду було нелегко. Це завдання взяв на себе лідер тогочасного українського руху М. Грушевський. Приїзд історика до російської столиці мав велике значення для українських депутатів I Думи. Як зазначав свідок і учасник тих подій Дмитро Дорошенко: «Грушевський уважався всіма нами за провідника українського національного руху в Росії. Його великі наукові й громадські заслуги, його надзвичайний організаторський талант, створили йому великий авторитет і глибоку пошану. Він був у наших очах символом всеукраїнського єднання, його слово було для нас за тих часів законом. Він був саме в розцвіті своїх сил, повний енергії і широких планів. З прибуттям Грушевського до Петербургу всі підпорядкувалися йому беззастережно, і він став ідейним провідником, як редакції "Українського вестника", так і Української парламентської громади» (Дорошенко, 1949, с. 83).

Оскільки більшість в УПГ становили селяни, М. Грушевський сфокусувався на політичному консультуванні новообраних парламентарів. Після активного спілкування у вченого склалося переконання, що серед них були «справді одиниці дуже інтелігентні і свідомі, але більшість попало в послі зовсім przypadково і тільки тут присвоює собі перші початки політичної освіти» (Грушевський, 1907b, с. 54). М. Грушевському вдалося знайти спільну мову з селянами, а подібні зібрання УПГ за участю

львівського професора стали своєрідною школою для них. Його дуже тішило те, що серед депутатів-селян було чимало свідомих українців, які готові боронити національні постулати. М. Грушевський з помітною гордістю відзначав: «[...] Українське селянство показує таку величезну – як на обставину свого життя – силу інтелігенції, політичного і суспільного розуміння, горожанського виховання, що повинно розвіяти всякі песимістичні гадки щодо будучності російської України в ліпших конституційних обставинах» (Грушевський, 1907b, с. 55).

З огляду на домінування селян в УПГ, М. Грушевський особливу важливість надавав вирішенню аграрної справи. Жоден інший народ імперії Романових, наголошував історик, не був зацікавлений більш за все у його вирішенні, як українці. За твердженням М. Грушевського: «До мотивів загальнодемократичного характеру тут з надзвичайною силою прилучається мотив національний» (Грушевський, 1907a, с. 99). Це відбувається внаслідок того, що більшість безземельних селян були українці, а великі землевласники – росіяни, поляки чи зросійщені земляки. Тому, на думку вченого, справедливе вирішення земельного питання «віддасть українському народові-нації зароблене, заграбоване від нього, отже буде тим виглажена до певної міри, одна з історичних кривд, завдана йому, буде сповнений акт історичної справедливості супроти нього» (Грушевський, 1907a, с. 101).

Аграрне питання М. Грушевський традиційно пов'язував із національним. Його, на думку вченого, треба було вирішувати поетапно. Спочатку Дума повинна прийняти загальноімперський закон про вимушене відчуження в інтересах землеробів всякого роду земельних надлишків, чи то за викуп, чи без нього. Потім з них створюється земельний фонд, з якого селяни будуть отримувати в користування земельні наділи. На місцях мали бути запроваджені земельні комітети, які, враховуючи чинники економічні й етнографічні, почали б попередню роботу по обміру земель. При цьому М. Грушевський висловив важливе застереження: «Не можна дозволити загальноімперського земельного фонду, бо це посилить централізацію держави» (Грушевський, 1906, с. 81). Також він звертав увагу, що вирішувати аграрне питання треба паралельно з децентралізацією держави на принципах обласної і національно-територіальної автономії. Вчений намагався переконати селян,

що тільки при запровадженні федеративного устрою можливе справедливе вирішення аграрного питання. Відзначимо, що незважаючи на переваги аграрного проекту М. Грушевського, він так і не став предметом парламентських дискусій ні першого, ні наступного скликань, хоча саме таку долю пророкував йому Іван Франко, відзначаючи його «радикальний принцип і поміркованість [...] у переведенню» (Франко, 1906, с. 337).

Розгон І Думи став тяжким ударом для всіх свідомих українців, адже в країні вкотре запанувало беззаконня. З невдач української фракції І Думи М. Грушевський виніс «само собою зрозумілу аксіому, що чисто політична національна робота майже неможлива, коли вона не опирається на роботу культурну. Що без добре поставленої преси, популярних видань, інформаційних публікацій і організаційного, систематичного знайомства своїх і чужих з нашими змаганнями і завданнями неможлива чисто політична агітація, неможливий успіх ні в організації, ні в здійсненні своїх постулатів [...], для сього треба мати ліпшу і сильнішу пресу, сильніші й чисельніші просвітні і культурні організації, а перед усім сильний організаційний дух, ніж який ми бачили» (Грушевський, 2002e, с. 372).

Обґрунтовуючи необхідність появи української масової преси на Наддніпрянщині, М. Грушевський у своїй публіцистиці особливо великого значення надавав просвітницькій роботі на селі. Бо лише багатомільйонне селянство, на його переконання, було тією надійною силою, на підтримку якої могли розраховувати діячі українського національно-визвольного руху. Однак на початку ХХ ст. селянство в своїй переважній більшості залишалось національно несвідомим. Пробудити його національні почуття прагнув своєю видавничою діяльністю М. Грушевський. Він переконував: «Треба і організації для розповсюдження української книжки на селі, треба по селах прихильної, значить – також привичасної вже до української книжки інтелігенції, яка б ту українську книжку ширила, сільських читачів до неї заохочувала. Треба нарешті, щоб та українська книжка відповідала на ті життєві питання – політичні, суспільні, економічні, господарські, які підіймаються вже тепер серед освіченого селянства, а з дальшим розвоєм свободи й політичного життя в Росії, будуть виступати все сильніше. Инакше українське село лишиться таким далеким

від українського літературного руху, як російське село від недавної великої російської літератури» (Грушевський, 1907с, с. 17), – зазначав М. Грушевський. В цих рядках відображені головні напрямки громадської діяльності історика по відношенню до селянства, які він намагався втілювати в життя.

Сприяти просвітницькій роботі мав заснований М. Грушевським ілюстрований тижневик «Село», який вийшов у світ у вересні 1909 р. Новостворена газета мала виразну селянську та популяризаторську орієнтацію. В легкій і доступній формі вона подавала інформацію про події в Україні і за її межами. М. Грушевський наголошував на тому, що «Село» призначається для людей, «котрі не мають ані часу, ані змоги читати великих щоденних газет», і вони «могли з сеї малої газети короткими і простими словами на своїй мові довідатись про все важніше, до всього доходити, просвічуватись» (Грушевський, 2005b, с. 287). До співпраці в газеті «Село» вчений залучив добірні літературні сили з України. Серед її співробітників були В. Винниченко, А. Кримський, В. Самійленко та ін. Сам М. Грушевський за час існування газети опублікував у ній 84 статті (Тельвак, 2018). Вихід у світ першого номера «Села» високо оцінив Михайло Коцюбинський, відзначивши в листі до М. Грушевського: «Тільки що прочитав перше число "Села" і спішу поділитися з Вами своїми враженнями. А вони якнайкращі. Число складене дуже цікаво, статті, особливо деякі, написані не тільки просто, але й талановито і читаються з великим інтересом. Зовнішній вигляд і ілюстрації – все це робить найкорисніші враження. Такої селянської часописи у нас досі ще не було. Взагалі ж можна поздоровити вас і всіх кому дорога народна справа з великим придбанням, бо те, що досі було тільки мрією (гарна селянська газета) – нарешті зреалізувалось» (Гісцова, 1992, с. 292) [підкреслення М. Коцюбинського – авт.].

Соціальна й національна спрямованість газети очікувано не сподобалася владі. Видання знаходилося під пильним цензурським оком. Близька участь М. Грушевського у «Селі» наклікала на нього увагу Київської жандармерії. Проіснувало «Село» з великими труднощами до лютого 1911 р. «Рівно рік і шість місяців скінчилося тепер, як стали ми видавати отсю газету, бажаючи по силам нашим послужити освіті й оśвідомленню нашого тру-

дящого народу, – писав в заключному номері до читачів М. Грушевський. – Пильнували ми по совісті нашій се діло сповнити, але се ставало все тяжче і тяжче. Тяжко видавати тепер справедливу часопись взагалі, а ще тяжче українську, а ще гірше селянську українську» (Грушевський, 2005b, с. 280). В цих заключних рядках учений в узагальнюючій формі вклав свій біль за переслідувану українську пресу. Після остаточного закриття газети М. Грушевський ще раз висловив своє щире занепокоєння, що «утрата органа, який встиг здобути собі добру репутацію і довір'я нашого селянина – все таки прикрий убиток в нашім молодім і не багатім національнім життю» (Грушевський, 2005g, с. 188).

Незважаючи на свавілля цензури, брутальні цькування в російській шовіністичній пресі та надокучливий нагляд поліції, М. Грушевський не припиняв орієнтованої на селянську аудиторію видавничої діяльності. Замість закритого «Села» він почав видавати нову газету «Засів», яка виходила протягом 1911–1912 рр. Щоби зменшити репресії з боку влади до нової газети, М. Грушевський передав редакцію групі українських письменників. Однак, зміна редакції не зупинила потоку штрафів та заборон, що обрушилися на неї з першого ж числа. Відзначимо, що проблематика обох видавничих проектів львівського професора була доволі подібною. Найбільше автори газет переконували свого читача в потребі активного ставлення до вирішення власних проблем, агітували за рідномовне навчання, пояснювали переваги сільської кооперації та впровадження сучасних землеробських практик тощо.

Подібно як це було у випадку польських оглядачів громадської праці М. Грушевського, російські публіцисти також поставилися до неї з помітними застереженнями. Найбільш же непримирено були сприйняті саме аграрні ініціативи історика, спрямовані на передачу українському селянству земель великих власників. Вченому закидали мало не пропаганду соціалістичних ідей і підбурювання селянства до бунту (Тельвак, 2010). Ще більшою конфліктністю з боку влади було позначене ставлення до видавничих проектів М. Грушевського. Так, один із помічників ученого Юрій Тищенко-Сірий писав йому до Львова: «Скрізь не тільки по школах а й по залізницях розіслано циркуляри, що забороняють виписувати "Село". В багатьох місцях уважають "Село" органом нелегальним. А Катеринославський губернатор

зробив навіть запитання до Київського губернатора чи дійсно існує "Село" дозволеним, чи єсть се газета підпільна» (Панькова, 2004–2005, с. 42).

Висновки. Підсумовуючи дореволюційну публіцистику М. Грушевського, вкотре відзначимо її виразний селяноцентризм. В своїх різнопланових текстах учений виступає як проникливий оглядач всіх аспектів народного життя по обидва боки Збруча. Цей всебічний аналіз давав йому аргументи для численних громадсько-культурних ініціатив, покликаних вирвати українського селянина з замкненого кола патріархальних традицій і феодальних заборон, спрямувавши второваною західними сусідами дорогою модернізації. При цьому у вічі впадає довірливий і серйозний тон історика у зверненнях до свого селянського читача, намагання лише в діалозі з ним визначати майбутнє народу. Завдяки такій селяноорієнтованій риторичі, ідеї М. Грушевського мали чималий вплив на українство його часу та значною мірою стали підставою для аграрного законодавства в роки Визвольних змагань.

Джерела та література

- Гісцова, Л. (1992). Листи Михайла Коцюбинського до Михайла Грушевського. *Записки НТШ*, ССХХІV, 289–294.
- Грушевський, М. (1906). Вопрос дня. *Український вестник*, 2, 79–81.
- Грушевський, М. (1984). «Малоросійськія песни» Максимовича і століття української наукової праці. *Український історик*, 1–4, 133–141.
- Грушевський, М. (1907а). Аграрне питання. *З біжучої хвилі* (с. 99–104).
- Грушевський, М. (2002а). Вступний виклад з давньої історії Русі. В М.С. Грушевський, *Твори* (Т. 1–50; Т. 1, с. 65–74). Львів: Видавництво «Світ».
- Грушевський, М. (2005а). Два ювілеї. В М.С. Грушевський, *Твори* (Т. 1–50; Т. 2, с. 418–421). Львів: Видавництво «Світ».
- Грушевський, М. (2005б). До наших читачів. В М.С. Грушевський, *Твори* (Т. 1–50; Т. 3, с. 287). Львів: Видавництво «Світ».
- Грушевський, М. (2005с). За рідну школу. В М.С. Грушевський, *Твори* (Т. 1–50; Т. 3, с. 78–79). Львів: Видавництво «Світ».
- Грушевський, М. (2002б). Листи з над Полтви. Лист третій. В М.С. Грушевський, *Твори* (Т. 1–50; Т. 1, с. 161–187). Львів: Видавництво «Світ».
- Грушевський, М. (2005д). Наша школа. В М.С. Грушевський, *Твори* (Т. 1–50; Т. 3, с. 69–73). Львів: Видавництво «Світ».

- Грушевський, М.** (2005e). Недооцінюванне. В М.С. Грушевський, *Твори* (Т. 1–50; Т. 2, с. 183–188). Львів: Видавництво «Світ».
- Грушевський, М.** (2002c). Справа українських катедр і наші наукові потреби. В М.С. Грушевський, *Твори* (Т. 1–50; Т. 1, с. 458–484). Львів: Видавництво «Світ».
- Грушевський, М.** (1907b). У українських послів Російської Думи. *З біжучої хвили* (с. 52–61).
- Грушевський, М.** (2005f). Українська історіографія і Микола Костомаров. В М.С. Грушевський, *Твори* (Т. 1–50; Т. 2, с. 397–411). Львів: Видавництво «Світ».
- Грушевський, М.** (2002d). Українсько-руське літературне відродження в історичнім розві українсько-руського народу. В М.С. Грушевський, *Твори* (Т. 1–50; Т. 1, с. 111–116). Львів: Видавництво «Світ».
- Грушевський, М.** (2005g). Українці. В М.С. Грушевський, *Твори* (Т. 1–50; Т. 3, с. 86–129). Львів: Видавництво «Світ».
- Грушевський, М.** (2005h). Шкільна справа в Галичині. В М.С. Грушевський, *Твори* (Т. 1–50; Т. 3, с. 393–394). Львів: Видавництво «Світ».
- Грушевський, М.** (2002e). Після думи. В М.С. Грушевський, *Твори* (Т. 1–50; Т. 1, с. 369–372). Львів: Видавництво «Світ».
- Грушевський, М.** (1907c). Українство і питання дня в Росії. *З біжучої хвили* (с. 17–25).
- Дорошенко, Д.** (1949). *Мої спомини про давнє минуле 1901–1914*. Вінніпег, Манітоба.
- Масненко, В.В.** (2004). Селянство в історичній концепції Михайла Грушевського. *Український селянин*, 8, 47–50.
- Панькова, С.** (2004–2005). Михайло Грушевський і народна газета «Село» у світлі мемуарних та епістолярних джерел. *Український історик*, 3–4/1, 25–46.
- Тельвак, В.** (2010). «Ересіарх українського движениа» (рецепція творчої спадщини М. Грушевського в російському правомонархічному середовищі першої третини ХХ ст.). *Історіографічні дослідження в Україні*, 20, 131–154.
- Тельвак, В.** (2018). Культурна політика Михайла Грушевського як редактора селянських газет. *Український селянин*, 19, 127–133.
- Тельвак, В.** (2006). Постаць Михайла Грушевського в польській історіографії (кінець ХІХ–ХХ ст.). *Український історичний журнал*, 5, 67–82.
- Тельвак, В., & Журавльов, С.** (2020). Mykhailo Hrushevsky's editorial projects for peasants: ideology, topics, perception. *Український селянин*, 23, 78–81.

Франко, І. (1906). Українська трибуна в Росії. *Літературно-науковий вісник*, 35, 331–339.

References

- Histsova, L.** (1992). Lysty Mykhaila Kotsiubynskoho do Mykhaila Hrushevskoho [Letters of Mykhailo Kotsyubynsky to Mykhailo Hrushevsky]. *Zapysky NTSh – Notes of SSS, CCXXIV*, 289–294 [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M.** (1906). Vopros dnya [Question of the day]. *Ukrainskiy vestnik – Ukrainian Bulletin*, 2, 79–81 [in Russian].
- Hrushevskiy, M.** (1984). «Malorossiiskii pesny» Maksymovycha i stolittia ukrainskoi naukovoï pratsi ["Little Russian Songs" by Maksimovich and the century of Ukrainian scientific work]. *Ukrainskiy istoryk – Ukrainian historian*, 1–4, 133–141 [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M.** (1907a). Ahrarne pytannia [Agrarian question]. *Z bizhuchoi khvyli – From the running wave* (pp. 99–104) [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M.** (2002a). Vstupnyi vyklad z davnoi istorii Rusi [Introductory account of the ancient history of Russia]. In M.S. Hrushevskiy, *Tvory – Works* (Vols. 1–50; Vol. 1, pp. 65–74). Lviv: Svit Publishing House [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M.** (2005a). Dva yuvilei [Two anniversaries]. In M.S. Hrushevskiy, *Tvory – Works* (Vols. 1–50; Vol. 2, pp. 418–421). Lviv: Svit Publishing House [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M.** (2005b). Do nashykh chytachiv [To our readers]. In M.S. Hrushevskiy, *Tvory – Works* (Vols. 1–50; Vol. 3, p. 287). Lviv: Svit Publishing House [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M.** (2005c). Za ridnu shkolu [For home school]. In M.S. Hrushevskiy, *Tvory – Works* (Vols. 1–50; Vol. 3, pp. 78–79). Lviv: Svit Publishing House [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M.** (2002b). Lysty z nad Poltvy. Lyst tretii [Letters from over Poltava. The third letter]. In M.S. Hrushevskiy, *Tvory – Works* (Vols. 1–50; Vol. 1, pp. 161–187). Lviv: Svit Publishing House [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M.** (2005d). Nasha shkola [Our school]. In M.S. Hrushevskiy, *Tvory – Works* (Vols. 1–50; Vol. 3, pp. 69–73). Lviv: Svit Publishing House [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M.** (2005e). Nedootsiniuvannie [Underestimation]. In M.S. Hrushevskiy, *Tvory – Works* (Vols. 1–50; Vol. 2, pp. 183–188). Lviv: Svit Publishing House [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M.** (2002c). Sprava ukrainskykh katedr i nashi naukovy potreby [The case of Ukrainian departments and our scientific needs]. In M.S. Hrushevskiy, *Tvory – Works* (Vols. 1–50; Vol. 1, pp. 458–484). Lviv: Svit Publishing House [in Ukrainian].

- Hrushevskiy, M.** (1907b). U ukrainykykh posliv Rosiiskoi Dumy [The Ukrainian ambassadors of the Russian Duma]. *Z bizhuchoi khvyli – From the running wave* (pp. 52–61) [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M.** (2005f). Ukrainska istoriohrafiia i Mykola Kostomarov [Ukrainian historiography and Mykola Kostomarov]. In M.S. Hrushevskiy, *Tvory – Works* (Vols. 1–50; Vol. 2, pp. 397–411). Lviv: Svit Publishing House [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M.** (2002d). Ukrainsko-ruske literaturne vidrodzhennia v istorychnim rozvoi ukrainsko-ruskoho narodu [Ukrainian-Russian literary revival in the historical development of the Ukrainian-Russian people]. In M.S. Hrushevskiy, *Tvory – Works* (Vols. 1–50; Vol. 1, pp. 111–116). Lviv: Svit Publishing House [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M.** (2005g). Ukraintsi [Ukrainians]. In M.S. Hrushevskiy, *Tvory – Works* (Vols. 1–50; Vol. 3, pp. 86–129). Lviv: Svit Publishing House [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M.** (2005h). Shkilna sprava v Halychyni [School business in Galicia]. In M.S. Hrushevskiy, *Tvory – Works* (Vols. 1–50; Vol. 3, pp. 393–394). Lviv: Svit Publishing House [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M.** (2002e). Pislia dumy [After the Duma]. In M.S. Hrushevskiy, *Tvory – Works* (Vols. 1–50; Vol. 1, pp. 369–372). Lviv: Svit Publishing House [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M.** (1907c). Ukrainstvo i pytannia dnia v Rosii [Ukraine and issues of the day in Russia]. *Z bizhuchoi khvyli – From the running wave* (pp. 17–25) [in Ukrainian].
- Doroshenko, D.** (1949). *Moi spomyny pro davnie mynule 1901–1914* [My memories of the ancient past 1901–1914]. Vinnipeg, Manitoba [in Ukrainian].
- Masnenko, V.V.** (2004). Selianstvo v istorychnii kontseptsii Mykhaila Hrushevskoho [The peasantry in the historical concept of Mikhail Hrushevsky]. *Ukrainskyi selianyn – Ukrainian peasant*, 8, 47–50 [in Ukrainian].
- Pankova, S.** (2004–2005). Mykhailo Hrushevskiy i narodna hazeta «Selo» u svitli memuarnykh ta epistoliarnykh dzherel [Mykhailo Hrushevsky and the people's newspaper "Selo" in the light of memoirs and epistolary sources]. *Ukrainskyi istoryk – Ukrainian historian*, 3–4/1, 25–46 [in Ukrainian].
- Telvak, V.** (2010). «Eresiarkh ukrainskoho dvizheniya» (retseptsiiia tvorchoi spadshchyny M. Hrushevskoho v rosiiskomu pravomonarkhichnomu seredovyshchi pershoi tretyny XX st.) ["Heresy of the Ukrainian movement" (reception of the creative heritage of M. Hrushevsky in the Russian right-monarchical environment of the first third of the

- twentieth century)]. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini – Historiographical research in Ukraine*, 20, 131–154 [in Ukrainian].
- Telvak, V.** (2018). Kulturna polityka Mykhaila Hrushevskoho yak redaktora selianskykh hazet [Mykhailo Hrushevsky's cultural policy as an editor of peasant newspapers]. *Ukrainskyi selianyn – Ukrainian peasant*, 19, 127–133 [in Ukrainian].
- Telvak, V.** (2006). Postat Mykhaila Hrushevskoho v polskii istoriografii (kinets XIX–XX st.) [The figure of Mykhailo Hrushevsky in Polish historiography (late 19th – 20th centuries)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 5, 67–82 [in Ukrainian].
- Telvak, V., & Zhuravliov, S.** (2020). Mykhailo Hrushevsky's editorial projects for peasants: ideology, topics, perception. *Ukrainskyi selianyn – Ukrainian peasant*, 23, 78–81 [in Ukrainian].
- Franko, I.** (1906). Ukrainska trybuna v Rosii [Ukrainian tribune in Russia]. *Literaturno-naukovyi visnyk – Literary-scientific bulletin*, 35, 331–339 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 08.02.2021 р.